

VROUWEN-PROEFSCHRIFTEN EN VROUWENSTUDIES THEOLOGIE IN NEDERLAND

Honderd proefschriften zijn er in totaal in Nederland verschenen van de hand van theologes. In *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* werden vanaf deel II in de lijst van verschenen proefschriften de titels hiervan nauwkeurig bijgehouden. De lijst wordt stopgezet. De rubriek wordt nu met dit artikel afgesloten.

Lang geleden - het was in 1989 - schreef ik in de allereerste *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* een artikel over mijn onderzoek naar het bestaan van gepromoveerde theologes in Nederland.¹ In dat artikel stond de vraag centraal of wij, dat wil zeggen feministische theologen die net benoemd waren aan een theologische faculteit als docent Vrouwenstudies Theologie en net begonnen waren met het schrijven van een proefschrift, een voorgeschiedenis hadden op de universiteit. Onze geschiedenis begon met Catharina Halkes, die was afgestudeerd als neerlandica maar haar sporen in de theologie ruimschoots had verdiend. Zij was sinds 1983 hoogleraar Feminisme en Christendom aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen op grond van een eredocoraat dat zij van een Amerikaanse universiteit had ontvangen. Maar wat was de situatie daarvoor? Hadden we op de universiteit als theologe een voorgeschiedenis?

Uit mijn onderzoek bleek dat we die hadden. Vóór ons waren negentwintig vrouwen in de theologie gepromoveerd. In die zin hadden we voorgeschiedenis. Maar waren zij nu ook voorgeschiedenis voor Vrouwenstudies Theologie? Dat was de vraag. De eerste gepromoveerde, Annie Gerlings met een proefschrift getiteld *De vrouw in het oud-christelijk gemeenteleven* uit 1913 was dat zonder meer.² Anna Maria van Schurman was dat al veel eerder ook. In 1638 schreef zij een dissertatie, die zij overigens niet mocht verdedigen aan de universiteit, over de vraag of vrouwen geschikt waren voor de wetenschap.³ Maar de andere vrouwen, gepromoveerd in de theologie, waren zij voorgeschiedenis? Uit schaarste ontstaat inventiviteit. Ik loste de schaarste op door die vrouwen te zien als onze voorgeschiedenis zonder uitzondering. Er was sprake van meer of

¹ F. M. Dröes, 'Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland', in: J. Bekkenkamp, e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, Deel 1, Utrecht: IIMO/IWFT 1989, 53-111.

² A.C.E. Gerlings, *De vrouw in het oud-christelijk gemeenteleven*, Amsterdam: A.H. Kruyt 1913.

³ De titel was *De capacitate ingenii muliebris ad scientias*. Het werd uitgegeven in Parijs.

minder voorgeschiedenis, maar ze hoorden er allemaal bij. Ik deed mijn uiterste best en had al mijn voorstellingsvermogen nodig om iedereen er bij te betrekken. Dat lukte ook via het thema 'vrouw' en de invalshoek 'mens'. Zij hadden over het thema 'vrouw' allemaal wel geschreven en waren betrokken bij door vrouwen opgezette organisaties. Wat mij opviel in de proefschriften was de centrale plaats die ingeruimd werd voor de mens en de menselijke bemiddeling van de (christelijke) godsdienst. Het gaat hier om een

(...) opvatting van theologie als hermeneutiek van het mens-zijn met behulp van een bepaalde religieuze overlevering. Theologie draagt dan het karakter van een bestaansinterpretatie, waarbij God niet meer het eigenlijke voorwerp van wetenschap vormt, maar een soort grensbegrip.⁴

Theologie opgevat als hermeneutiek van het bestaan leek ruimte te bieden om bestaanservaringen van vrouwen om te zetten in theologie. Het is deze theologieopvatting die inderdaad de basis is geworden voor Vrouwenstudies Theologie als vernieuwende theologie.

In de *Proeven* die volgden, besloten de wisselende redacties tot een rubriek waarin zij alle nieuw gepromoveerden opnamen in de reeks van negenentwintig.⁵ Er ontstond zo een reeks van bijna honderd namen van gepromoveerde vrouwen en haar proefschriften. Op die manier schreven we een stukje vrouwengeschiedenis. Kenmerkend hiervoor was dat alle gepromoveerde theologes - feminist, of niet, of anti - onderdeel waren. Nu in deze zevende *Proeven* heeft de redactie besloten de rubriek op te heffen. Zij geeft de volgende motivatie: 'Nu het veld steeds gedifferentieerder wordt, is het simpelweg blijven opnemen van vrouwen die op een 'theologisch' onderwerp promoveren niet langer meer zinvol'.⁶ Met veld wordt Vrouwenstudies Theologie bedoeld.

In dit artikel wil ik dit hoofdstuk afsluiten met een blik op de toekomst van Vrouwenstudies Theologie. Welk nieuw hoofdstuk zouden we moeten gaan schrijven? Wat zal de visie zijn voor de komende jaren? Vanuit reflectie

⁴ Dröes, 'Vrouwen gepromoveerd', 94.

⁵ 'Nieuw verschenen proefschriften', in: J. Bekkenkamp, e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, Deel II, Utrecht: IIMO/ IWFT 1991, 267-270; in: F. Dröes, e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, Deel III, Utrecht: IIMO/IWFT 1993, 267-270; in: A.-M. Korte, e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, Deel IV, Utrecht: IIMO/IWFT 1996, 241-247; in: K.E. Biezeveld, e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, Deel V, Zoetermeer: Meinema 1999, 299-303; in: K.E. Biezeveld, e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, Deel VI, Zoetermeer: Meinema 2000, 271-274.

⁶ *Jaarverslag IWFT Vrouwennetwerk Theologie 2001*, Utrecht: IWFT Vrouwennetwerk Theologie 2002, 7.

op onze geschiedenis pleit ik nu voor een sterkere concentratie op feministische wetenschapsbeoefening en minder op het statuut van theologie.

DE VOLHEID DER TIJD

In *Proeven* I tot en met VI worden zevenennegentig namen genoemd van vrouwen die in Nederland in de theologie promoveerden. De volheid der tijd vraagt in deze zevende *Proeven* om aanvulling tot honderd en afsluiting in anno Domini 2000. Laten die drie symbolen voor volheid, toeval of niet, nu samenvallen niet in Christus, de Heer maar in het proefschrift van Manuela Kalsky, *Christaphanien*, vrij vertaald als christa-verschijningen in vrouwen. Hieronder volgt de aanvulling van de lijst tot honderd:

98. S. Hiebsch, geb. 1964 te Friedberg, Duitsland

Figura ecclesiae: Lea und Rachel in Luthers Genesispredikten.

Manuscript, 342 pp.

Universiteit van Amsterdam, 20 juni 2000

Promotor: prof. dr. J.B. Boendermaker

Copromotor: dr. Th. Bell

99. Alma Lanser-van der Velde, geb. 1960 te Sliedrecht

Geloven leren. Een theologisch en empirisch onderzoek naar wederkerig geloofsleren.

Kok: Kampen, 2000, 350 pp.

Vrije Universiteit, 21 september 2000

Promotores: prof.dr. G. Heitink en Dr. S. Miedema

100. Manuela Kalsky, geb. 1961 te Salzgitter-Bad, Duitsland

Christaphanien - Re-Vision der Christologie aus der Sicht von Frauen in unterschiedlichen Kulturen.

Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verl.-Haus, 2000, 368 pp.

Universiteit van Amsterdam, 1 december 2000

Promotor: prof. dr. Th. Witvliet

Dit geeft meteen een indruk van de gevarieerdheid van de lijst.⁷ Er zijn veel kanttekeningen te plaatsen bij deze lijst. We waren scrupuleus. Zo is Maria de Groot niet opgenomen in de lijst van honderd. Haar proefschrift werd geweigerd door de Utrechtse theologische faculteit. Zij promoveerde bij

⁷ De lijst is in haar geheel te vinden op internet op de website van het IWFT: www.vrouwen.net/iwft/ 'Promoties vanaf 1913'.

Letteren en viel zo buiten het criterium 'gepromoveerd in de theologie'. Haar studie is, zoals zij zelf schrijft, een vrouwenstudie van het evangelie van Johannes.⁸ Toen Fokkelien van Dijk-Hemmes ook promoveerde bij Letteren (UvA) zijn we afgestapt van dat criterium. Niet de faculteit was bepalend maar het onderwerp van het proefschrift in combinatie met het geslacht van de auteur. Een paar jaar later schafte de universiteit zelf af dat men promoveerde in vakgebieden. Men promoveert tegenwoordig aan een universiteit.

Het is zeer waarschijnlijk dat ons door deze verbreding ook proefschriften ontgingen die wel onder de criteria vielen. Een pikant detail wil ik U in dit verband niet onthouden. We 'misten' het proefschrift van de conservatieve voorzitter van het Contact Rooms-Katholieken Nelly Stienstra die bepaald niet verdacht kan worden van feministische sympathieën.⁹ Was het simpelweg missen of speelden impliciet mogelijk ook andere criteria?

In een kort commentaar bij elke nieuwe oogst zijn telkens ook de Nederlandstalige proefschriften uit Leuven genoemd, maar zij werden niet opgenomen in de lijst. Zo komt Caroline Vander Stichele, jarenlang voorzitter van het IWFT niet voor in de lijst. Haar proefschrift sloot qua thematiek aan bij feministisch-theologische belangstelling.¹⁰ Ook iemand als de Engelse Julie Hopkins die jarenlang werkte aan de VU, maar promoveerde in Birmingham op een expliciet feministisch-theologisch proefschrift werd niet opgenomen.¹¹

Ook namen we Nederlandse vrouwen die het buitenland promoveerden niet op in de lijst, bijvoorbeeld Hanneke Canters die op de ontwikkeling van het vrouwelijk subject bij Luce Irigaray promoveerde aan de Universiteit van Sunderland in Schotland in 1999.¹²

Tenslotte, de lijst wordt nu afgesloten maar de werkelijkheid gaat gewoon door. Mathilde van Dijk, die Vrouwenstudies Theologie doceert aan de Rijksuniversiteit Groningen, promoveerde op 14 december 2000 op een

⁸ M. de Groot, *Messiaanse ikonen. Een vrouwenstudie van het Evangelie naar Johannes*, Kampen: Kok 1988.

⁹ N. Stienstra, *YHWH is the Husband of His People. Analysis of a Biblical Metaphor with Special Reference to Translation*, Kampen: Kok Pharos 1993.

¹⁰ C. Vander Stichele, *Authenticiteit en integriteit van 1 Kor. 11,2-16. Een bijdrage tot de discussie omtrent Paulus' visie op de vrouw*, Leuven: manuscript 1992, 2 delen, LIII+597 pp.

¹¹ J. Hopkins, *The Understanding of History in English-Speaking Western Christian Feminist Theology*, Bristol: manuscript 1989.

¹² J. Canters, *Images for a Female Subject in Luce Irigaray's Elemental Passions*, Sunderland: manuscript 1999, 218 pp. Wordt postuum uitgegeven als *Forever Fluid. Towards female subjectivity*, Manchester: Manchester University Press.

proefschrift getiteld *Een rij van spiegels. De heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*. Enzovoort!

VAN VROUWEN NAAR FEMINISTEN IN DE THEOLOGIE

In elk deel van *Proeven* wordt de score van het aantal gepromoveerde theologes per universiteit nauwkeurig bijgehouden. Hieronder de score per universiteit aangevuld tot honderd:

ULeiden 19x, UvAmsterdam 18x, KUNijmegen 16x, UUtrecht 13x, VUAmsterdam 12x, RUGroningen 11x, THUKampen 5x, TFTilburg 3x, KTUUtrecht 3x = 100x.

Bij deze score is Leiden onmiskenbaar de winnaar. Leiden profiteert van het verleden, toen relatief veel vrouwen aan die universiteit in de theologie promoveerden. Wanneer men echter kijkt naar waar de meeste feministische theologische proefschriften geproduceerd zijn, ziet dit plaatje er heel anders uit. Dan staat Leiden onderaan en steekt de Universiteit van Amsterdam er met kop en schouders bovenuit.

UvAmsterdam 8x, RUGroningen 4x, KUNijmegen 4x, UUtrecht 3x, VUAmsterdam 2x, TFTilburg 2x, KTUUtrecht 1x,¹³ THUKampen 1x, ULeiden 1x = 25x.

Zo'n 25% van de proefschriften in de twintigste eeuw noem ik feministisch. Op een enkele na zijn deze geschreven in de laatste tien jaar van die eeuw. Op grond waarvan ik de term feministisch hanteer, zal ik U in het vervolg laten zien. Deze explosie kon ontstaan door de voorbeeldige mars van feministische theologie als Vrouwenstudies Theologie door de instituties. Anne-Marie Korte laat in 1993 in een artikel in *Proeven* zien hoe Nederland zo een voortrekkersrol vervult. Zij suggereert dat er ook factoren zijn die nieuwe ontwikkelingen in de weg staan: het radicale wetenschappelijk zelfverstaan en de zeer kritische stellingname tegenover 'gangbare' wetenschapsbeoefening, de krimp in de universitaire structuren en de incidentele investering in onderzoek.¹⁴

¹³ Deze promotie vond plaats op de KTUAmsterdam die later fuseerde met de KTUUtrecht.

¹⁴ A.J.A.C.M. Korte, 'Stromingen en stremmingen. Structurele inbeddingen van vrouwenstudies theologie onderzoek in Nederland', in: Dröes, e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, Deel III, 243-266.

'DE HARDE KERN': DE FEMINISTISCH-THEOLOGISCHE PROEFSCHRIFTEN

Het is grappig te zien hoe datgene waar ik toen in 1989 zo vasthoudend en met veel moeite naar op zoek was nu voor het opscheppen ligt. Zo vind ik nu tien proefschriften met in de titel het woord 'feministisch' en maar liefst vijftien proefschriften met in de titel een verwijzing naar het thema 'vrouw' of een concrete vrouw. Het draagvlak van feministische theologie of Vrouwenstudies Theologie is een stuk breder geworden.

In 1990 verschijnen in Nederland de eerste proefschriften die expliciet geschreven zijn vanuit een feministische context en feministisch perspectief en die geaccepteerd worden door een theologische faculteit. Dit is niet toevallig de universiteit van Nijmegen. Catharina Halkes had daar de akker omgeploegd zodat het 'zaad' in goede aarde viel en kon groeien en tot wasdom komen. Een nieuwe era brak aan.

De tien proefschriften met het woord 'feminisme' in de titel maken deel uit van wat ik 'de harde kern' binnen de reeks van honderd proefschriften zou willen noemen. Het zijn proefschriften die door de auteur expliciet feministisch-theologisch genoemd worden, geschreven door theologes die gepromoveerd zijn in Nederland.¹⁵ Dit zijn, in volgorde van de verdediging van de proefschriften, die van Hedwig Meyer-Wilmes,¹⁶ Grietje Dresen,¹⁷ Els Maeckelberghe,¹⁸ Anne-Marie Korte,¹⁹ Lieke Werkman,²⁰ Maaïke de Haardt,²¹ Klara Butting,²² Lieve Troch,²³ Melanie Morrison,²⁴ en Anne-

¹⁵ De Duitse Butting en de Noord-Amerikaanse Morrison wonen en werken niet in Nederland.

¹⁶ H. Meyer-Wilmes, *Rebellion auf der Grenze. Ortsbestimmung feministische Theologie*, Freiburg/Bazel/Wien: Herder 1990.

¹⁷ G. Dresen, *Onschuldphantasieën. Offerzin en heilsvlerangen in feminisme en mystiek*, Nijmegen: SUN 1990.

¹⁸ E.L.M. Maeckelberghe, *Desperately Seeking Mary: A Feminist Appropriation of a Traditional Religious Symbol*, Kampen: Kok Pharos 1991.

¹⁹ A.J.A.C.M. Korte, *Een passie voor transcendentie. Feminisme, theologie en moderniteit in het denken van Mary Daly*, Kampen: Kok 1992.

²⁰ L.A. Werkman, *Recht doen aan vrouwen in de kerken. De feministische discussie over rechtvaardigheid en zorgzaamheid als bijdrage aan een visie op kerk-zijn*, Kampen: Kok 1993.

²¹ M.A.C. de Haardt, *Dichter bij de dood: Feministisch-theologische aanzetten tot een theologie van de dood*, Zoetermeer: Boekencentrum 1993.

²² K. Butting, *Die Buchstaben werden sich noch wundern. Innerbiblische Kritik als Wegweisung feministische Hermeneutik*, Berlin: Alektor Verlag 1993.

²³ G.M.F. Troch, *Verzet is het geheim van de vreugde: Fundamenteel-theologische thema's in een feministische discussie*, Zoetermeer: Boekencentrum 1996.

²⁴ M.S. Morrison, *The Politics of Sin. Practical Theological Issues in Lesbian Feminist Perspective*. Michigan: uitgegeven in eigen beheer 1998.

Claire Mulder²⁵. Dit zijn overwegend systematische en praktische theologes. Vrouwen met een katholieke achtergrond vormen de meerderheid. Velen hebben universitaire posten verworven: in Vrouwenstudies Theologie een postdoc-schap (Mulder UUtrecht), universitair docente in Ethiek (Dresen in Nijmegen, Maeckelberghe in Groningen, Werkman in Kampen), in Systematische Theologie (Troch in Nijmegen), universitair docente Vrouwenstudies Theologie (De Haardt in Tilburg), hoofddocent in Vrouwenstudies Theologie (Meyer-Wilmes in Nijmegen, Korte aan de KTU) en deeltijd-hoogleraar Vrouwenstudies Theologie (De Haardt in Nijmegen, Korte in Utrecht, Troch in Brazilië).

De proefschriften gaan over uiteenlopende onderwerpen als de plaats van feministische theologie zelf, over een visie op feminisme, over bronnen voor feministische hermeneutiek, over prominente feministische denkers als Mary Daly, Elisabeth Schüssler Fiorenza en Luce Irigaray. Ze behandelen feministische discussies in fundamenteel-theologische en praktisch-theologische thema's, leveren een bijdrage aan visies op Maria en kerk-zijn, maar ook op mystiek, moderniteit, transcendentie, de dood en incarnatie.

In deze proefschriften verhoudt men zich tot feministisch-theologische literatuur. Allen staan bekend als betrokken bij feministische theologie en de meesten zijn kortere of langere tijd lid geweest van de feministisch-theologische onderzoeksorganisaties als de OPP en de ESWTR.

Bij 'de harde kern' reken ik ook twaalf van de zeventien proefschriften die in de titel verwijzen naar vrouwen, vrouwelijk, concrete vrouwen, die zich verhouden tot feministisch-theologische literatuur en die gepromoveerd zijn in Nederland.²⁶ Na de al genoemde Annie Gerlings en Maria de Groot volgen Chana Safrai,²⁷ Fokkelien van Dijk-Hemmes,²⁸ Jopie Siebert-Hommes,²⁹ Jonneke Bekkenkamp,³⁰ Inez van der Spek,³¹ Angela Berlis,³²

²⁵ A.C. Mulder, *Divine Flesh, Embodied Word. Incarnation as a Hermeneutical key to a Feminist Theological Reading of Luce Irigaray's Work*, Utrecht: uitgegeven in eigen beheer 2000.

²⁶ De hier niet genoemde proefschriften zijn van P.A. van Doorn-Harder, E.M. Plantier, G.J. Boiten, K. De Troyer en S. Hirsch. Plantier en De Troyer maken wel deel uit van feministisch-theologische circuits.

²⁷ C. Safrai, *Women and Temple. The Status and Role of Women in the Second Temple of Jerusalem*, Amsterdam: Manuscript 1991.

²⁸ F. van Dijk-Hemmes, *Sporen van vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel*, Utrecht: Faculteit der Godgeleerdheid 1992.

²⁹ J.C. Siebert-Hommes, *Laat de dochters leven! De literaire architectuur van Exodus 1 en 2 als toegang tot interpretatie*, Kampen: Kok 1993.

³⁰ J.J. Bekkenkamp, *Canon & keuze. Het bijbelse Hooglied en de Twenty One Love Poems van Adrienne Rich als bronnen van theologie*, Kampen: Kok 1993.

Magda Misset-van de Weg,³³ Denise Dijk,³⁴ Susanne Hennecke,³⁵ en Manuela Kalsky.³⁶ Duidelijk is dat zich hieronder meer vrouwen bevinden die promoveerden op een bijbels en kerkhistorisch onderwerp. Hier overwegend vrouwen met een protestantse achtergrond. Velen waren of zijn lid van de OPP en ESWTR.

Ook deze vrouwen verwierven posten aan universiteiten maar meer in bestaande vakgebieden als postdoc: Misset-van de Weg in Bijbelwetenschappen (NT) in Utrecht (KTU), Van der Spek in Systematische Theologie in Amsterdam (UvA) en Hennecke in Vrouwenstudies Theologie in Utrecht (UU); als universitair docent: Van Dijk-Hemmes in Utrecht (UU) en Siebert-Hommes in Amsterdam (UvA) in Hebreeuwse bijbel, Jonneke Bekkenkamp in Literatuur en Religie in Amsterdam (UvA), Dijk in Kampen in Vrouwenstudies Theologie en ten slotte als wetenschappelijk onderzoekster bij de Stichting Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving (Berlis, Kalsky, tevens coördinator). Hennecke is daarnaast ook universitair docent in Utrecht zoals Berlis ook docent is aan en rector van de Kerkelijke opleiding van de Oud-Katholieke Kerk in Nederland te Utrecht. Niemand van hen is tot nu toe hoogleraar geworden. De psychologe Bons-Storm die al in 1984 promoveerde in de theologie op een overigens niet-feministisch proefschrift, werd hoogleraar Praktische Theologie in relatie tot Vrouwenstudies vanwege de Nederlandse Hervormde kerk aan de Universiteit van Groningen. Zij is inmiddels met emeritaat.

De proefschriften gaan over de status en rol van vrouwen in de tweede tempelperiode en in het oud-katholicisme; over de teksten van vrouwen in de bijbel, over Exodus 1 en 2, Hooglied, Sara & Thecla; over de dichteres Adrienne Rich, de schrijfster James Tiptree Jr, de theologe Marjorie Procter-Smith en de filosofe Luce Irigaray; verder vanuit vrouwenperspectief over de canon, de liturgie, christologie en subjectiviteit.

³¹ I. van der Spek, *A Momentary Taste of Being. Female subjectivity, the divine and the science fiction of James Tiptree, Jr.*, Utrecht: uitgegeven in eigen beheer 1996.

³² A. Berlis, *Frauen im Prozess der Kirchewerdung. Eine historisch-theologische Studie zur Anfangsphase des deutschen Altkatholizismus (1850-1890)*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1998.

³³ M.W. Misset-van de Weg, *Sara & Thecla. Verbeelding van vrouwen in 1 Petrus en de Acta Theclae*, Utrecht: uitgegeven in eigen beheer 1998.

³⁴ D.J.J. Dijk, *Een beeld van een liturgie. Verkenningen in vrouwenstudies liturgiek, met bijzondere aandacht voor het werk van Majorie Procter-Smith*, Gorinchem: Narratio 1999.

³⁵ S. Hennecke, *Der vergessene Schleier. Versuch eines theologischen Gesprächs zwischen Luce Irigaray und Karl Barth*, Amsterdam: uitgegeven in eigen beheer 2000.

³⁶ M. Kalsky, *Christaphanien. Die Re-Vision der Christologie aus der Sicht von Frauen in unterschiedlichen Kulturen*, Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verl.-Haus 2000.

Wat is nu buiten de boot gevallen door deze selectie en moet alsnog worden binnengehaald? Het proefschrift van Kune Biezeveld, de huidige voorzitter van het IWFT Vrouwenennetwerk Theologie en inmiddels vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk benoemd tot persoonlijk hoogleraar Vrouwenstudies Theologie aan de Universiteit Leiden, haal ik binnenboord met haar poging om de feministisch-theologische kritiek op het spreken over God als Vader bij Mary Daly in gesprek te brengen met de klassieke theologie. Via de metafoorthorie van Sallie McFague maakt zij ruimte voor alternatieven voor het vaderbeeld van God.³⁷ Ook Birgit Verstappen haal ik binnen. Zij verhoudt zich in haar proefschrift over ecologische theologie expliciet tot het werk van Sallie McFague en Elisabeth Schüssler Fiorenza en is daar schatplichtig aan voor haar eigen denken.³⁸ Ook het proefschrift van Annelies van Heijst reken ik onder de harde kern.³⁹ Haar proefschrift is in zijn gerichtheid op methodische vragen typisch voor een feministische manier van wetenschapsbeoefening, maar zij zoekt de continuïteit met theologische tradities niet per se bij andere feministische theologes.

RANDOM DE HARDE KERN

Dan zijn er proefschriften die impliciet feministisch zijn. Een voorbeeld van zo'n proefschrift is *Geloven leren* van Alma Lanser-van der Velde.⁴⁰ Geloven leren gebeurt door vertrouwen in intersubjectiviteit, respect voor ieders subjectiviteit en het opvatten van geloofstradities als verhalen met open betekenissen. De methodische postulaten van Maria Mies zijn door Lanser in haar werkwijze geïntegreerd.⁴¹ Er is veel te zeggen voor de meer impliciete benadering van Lanser. Het is een invalshoek waarin enerzijds vanzelfsprekend gewerkt wordt met inzichten vanuit Vrouwenstudies Theologie en deze anderzijds verder gebracht worden. Toch reken ik het resultaat van deze benadering niet tot 'de harde kern' omdat deze benadering juist de eigenheid van Vrouwenstudies Theologie niet opbouwt.

³⁷ K.E. Biezeveld, *Spreken over God als vader. Hoe kan het anders?*, Baarn: Ten Have 1996.

³⁸ B. Verstappen, *Ekklesia van Leven. Een aanzet tot een discussie tussen theologische kosmologie en bevrijdingstheologie*, Zoetermeer: Boekencentrum 2000.

³⁹ A. van Heijst, *Verlangen naar de val: Zelfverlies en autonomie in hermeneutiek en ethiek. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Godgeleerdheid*, Kampen: Kok 1992.

⁴⁰ A. Lanser-van der Velde, *Geloven leren. Een theologisch en empirisch onderzoek naar wederkerig geloofsteren*, Kampen: Kok 2000.

⁴¹ I. Busch, 'Alfabetiseren van de werkelijkheid. Methodische Postulate zur Frauenforschung. IWFT bijeenkomsten 1979-1980 in Utrecht', in: F. Dröes, e.a. (red.), *Met passie en verbeelding. IWFT Vrouwenennetwerk Theologie 25 jaar: een terugblik met handreikingen voor de toekomst*, Gorinchem: Narratio 2001, 56.

Vele proefschriften hebben geen feministisch-theologische inzet en verhouden zich niet tot feministisch-theologische literatuur maar zijn wel in onderwerpskeuze verwant aan feministische theologie. We zien net als bij de harde kern van feministische theologie bepaalde thematieken terugkeren zoals over de liefde,⁴² de dood,⁴³ ik,⁴⁴ de ander,⁴⁵ en God.⁴⁶

Het kan een vraag zijn of deze thema's voortkomen uit feministische theologie. Deze thema's zijn niet specifiek feministisch en sommige van de auteurs ook niet. Toch neem ik deze thematische categorie op omdat ik meen dat deze onderwerpen die het menselijk bestaan in essentie betreffen juist meer naar voren zijn gekomen door feministische theologie voor zover zij zichzelf opvat als hermeneutiek van het menselijk bestaan.

Ten slotte zijn er proefschriften die inhoudelijk niet te verbinden zijn met feministische theologie maar waarvan de maaksters wel actief zijn in feministisch-theologische kringen en waarvan de meesten na hun proefschrift ook feministisch-theologische publicaties op hun naam hebben staan zoals Akke van der Kooi, Anneke de Vries, Anne Marijke Spijkerboer, Jacqueline Borsje en Kristin De Troyer.

EEN KALEIDOSCOPISCH MODEL

Hoe kan ik nu de proefschriften die behoren tot de harde kern van feministische theologie meer inhoudelijk bespreken en belichten?

Gloria Schaab stelt in een recent artikel in het pretentieuze blad *Theological Studies* voor om feministische theologie te vatten in een kaleidoscopisch model.⁴⁷ In zo'n model kan de uniciteit en de diversiteit van feministisch-theologisch onderzoek begrepen worden.

De kaleidoscoop is een Grieks woord dat betekent: mooie-vorm-om-te-zien. De kaleidoscoop is een koker die door het gebruik van spiegels en lenzen hoeken uitzet en een veelheid van symmetrische patronen uit fragmenten van verschillend materiaal scheidt, verlicht door een bron van licht. Het materiaal dat de patronen vormt, bestaat uit gekleurd glas. Hoewel dit het materiaal is waarmee het beeld gevormd wordt, zijn de spiegels het hart van de kaleidoscoop. Deze spiegels of wijzen van reflectie variëren in kwaliteit, kwantiteit en de hoek waarin zij geplaatst zijn. Hoe beter de

⁴² E. van Wolde, M. Deckers-Dijs, A. Hoenkamp-Bisschops, R. Abma.

⁴³ M. Hommema-van Eck, G. Jonker, E. Plantier, C. Anbeek, K. van Hoever.

⁴⁴ H.A. Alma, L.E. van Stekelenburg.

⁴⁵ H. Meulink-Korf.

⁴⁶ C. Hack, A. Jonckheere, G.J. Boiten, F. van Overbeeke-Rippen, A. Ravestein.

⁴⁷ G.L. Schaab, 'Feminist Theological Methodology. Toward a Kaleidoscopic Model', *Theological Studies* 62 (2001) 341-365.

spiegels hoe scherper het beeld. Hoe groter het aantal spiegels hoe meer diversiteit in de vorm van het beeld. Gericht op de oneindigheid en wanneer je eraan draait, ontstaan prachtige vormen om te zien. Het resultaat is een mandala, een cirkel met een centrum. Hoewel elk onderdeel van de kaleidoscoop onafhankelijk kan worden besproken ontstaat pas in het samengaan de schoonheid en helderheid en variëteit van de patronen. Schaab hoopt dat met dit model de complexiteit van de methodologische onderneming voldoende belicht is.

Het sterke van dit model is dat het per definitie alles wat je erin stopt omvat en omvormt tot iets moois. Het zwakke van het model is dat het nergens toe dient. Een kaleidoscoop is kinderspeelgoed. Het dient nergens anders voor dan om het oog te strelen. Dat is niet niets, maar niet genoeg en ook niet het belangrijkste. De resultaten van feministische theologie dienen niet alleen om er mooi uit te zien, maar ook om te overleven, om voedsel te zijn voor de ziel en om richting te geven aan het bestaan. Ze zijn bedoeld om in de werkelijkheid iets te veranderen. Nu kan ook de kaleidoscoop niet zonder buitenwereld. Immers de kaleidoscoop werkt alleen als deze verlicht wordt door een bron van licht van buitenaf.

Schaab laat de kaleidoscoop gericht zijn op de oneindigheid. Dat lijkt mij geen feministisch doel. Met andere woorden: wat is de horizon waarop feministische theologie zich richt of zich zou moeten richten? Was dat tien, twintig, dertig jaar geleden de verbetering van de positie van vrouwen en was er toen ook al een bewustzijn dat deze verbetering van de positie van vrouwen niet alleen rechtstreeks bereikt kan worden maar samenhangt met de versterking van vrouwen zelf, haar identiteit, zelfbewustzijn, subjectiviteit of subject-kwaliteit zoals Bons-Storm dat noemt.⁴⁸ Nu weten we zeker dat juist het symbolisch universum moet veranderen om dat te bereiken. Verbeelding is een voorwaarde om subject-kwaliteit te ontwikkelen. Zo komt theologie, religiestudies, levensbeschouwing in het centrum van het feministisch perspectief en wel juist als vormgeving van zingeving.

EEN NIEUW SYMBOLISCH UNIVERSUM

Wanneer we nu focussen met de kaleidoscoop op de proefschriften, wat zien we dan aan een nieuw symbolisch universum oplichten? Met welke spiegels kunnen we een patroon in het materiaal zien? Wat is het hart van het verzette werk in de proefschriften?

⁴⁸ Zie: M. de Haardt, E. Maeckelberghe en M. van Dijk, 'Inleiding', in: M. de Haardt, e.a. (red.), *Geroepen om te spreken. Over verbeelding en creativiteit in theologie en pastoraat. Een bundel van vriendinnen, aangeboden aan Riet Bons-Storm*, Kampen: Kok 1998, 8.

Fokkelien van Dijk, Denise Dijk en Catharina Halkes gaven in 1985 feministische theologie de opdracht vier terreinen te bestrijken:

- herformulering van door mannen geformuleerde traditie in kerk en theologie;
- onderzoeken van de wijze waarop godsdienst de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen in stand houdt;
- onderzoeken van de geschiedenis van vrouwen in de ontstaansculturen van de bijbel-, kerk- en kettergeschiedenis;
- het ontwikkelen van nieuwe bevrijdende vormen en inhouden van theologie.⁴⁹

Die terreinen zijn te zien als spiegels, invalshoeken die het materiaal op een bepaalde wijze belichten. Alle proefschriften zijn vanuit deze vier spiegels te bespreken. Het is derhalve in zekere zin arbitrair onder welke invalshoek ze belicht worden. Toch meen ik dat deze indeling mogelijk is omdat het ene proefschrift zich meer beweegt op het ene terrein, het andere meer op het andere terrein. Binnen de terreinen worden de proefschriften weergegeven in de volgorde van verschijning.⁵⁰

HERFORMULERING VAN TRADITIE

Els Maeckelberghe schrijft met *Desperately Seeking Mary* een proefschrift over Maria in de feministisch-theologische literatuur. Uitgelegd binnen een gemeenschap van vrouwen, blijkt Maria een nieuw bevrijdend symbool te kunnen worden, is haar conclusie. Maria staat dan bijvoorbeeld niet voor nederigheid en afhankelijkheid, maar juist voor zelfstandigheid en fierheid.

Klara Butting die in Duitsland woont en werkt en redactielid is van het Duitse feministische tijdschrift *Schlangenbrut* schrijft in *Die Buchstaben werden sich noch wundern* dat het androcentrisch karakter van de bijbelse geschriften voor haar niet te verdragen is. Zij wil zich niet zozeer richten op afzonderlijke in 't oog springende vrouwenfiguren, maar veeleer een bijbelse structuur onthullen en in de hoofdtraditie ingrijpen en deze veranderen tot deze voor vrouwen te verteren is en vertelbaar wordt. Binnenbijbelse kritiek ziet zij als wegwijzer van feministische hermeneutiek.

Kune Biezeveld probeert in *Spreken over God als vader. Hoe kan het anders?* de feministisch-theologische kritiek ten aanzien van 'God de Vader' te honoreren door ruimte te maken voor andere taal voor God. Via de

⁴⁹ *Feministisch-theologische teksten*. Gekozen en ingeleid door D.J.J. Dijk, F. van Dijk-Hemmes, C.J.M. Halkes, Delft: Meinema 1985.

⁵⁰ Bij de weergave van de proefschriften is ruim gebruik gemaakt van de samenvattingen in de rubriek 'Promoties' in het *Tijdschrift voor Theologie*.

intentie van de leer van de Drie-eenheid probeert ze zicht te houden op de dialectiek van macht en weerloosheid.

Susanne Hennecke gaat in *Der vergessene Schleier. Versuch eines theologischen Gespräches zwischen Luce Irigaray und Karl Barth* na in hoeverre het denken vanuit seksuele differentie van de Franse filosoof Luce Irigaray geplaatst kan worden binnen wat zij noemt de 'differentietheologie' van Karl Barth, en in hoeverre dit denken Barths theologie uitdaagt. Zij confronteert Barth en Irigaray in wat zij te zeggen hebben over de drie artikelen van de christelijke geloofsbelijdenis. Hennecke maakt duidelijk hoe Irigaray de theologie kan inspireren tot een verschuiving van een presentische naar een eschatologische christologie en van een denken in tijd naar een denken in termen van ruimte.

Manuela Kalsky bijt zich in *Christaphanien* vast in de christologie en stelt ten slotte een vergaande en originele revisie voor vanuit vrouwen in verschillende culturen. Christologie veranderde aldus in 'christaphanien'. De heilsbetekenis van Jezus wordt geformuleerd in eigentijdse messiaanse verhalen en voorstellingen van vrouwen.

Het zijn onderwerpen uit de christelijke traditie als Maria, God de Vader, Christus maar ook bijbel die hier vertrekpunt zijn voor het scheppen van ruimte voor vrouwen in de herformulering van christelijke tradities. Vooral bij het proefschrift van Kalsky kan de vraag gesteld worden of wat zij bereikt niet evenzeer thuishoort onder de invalshoek 'nieuwe bevrijdende vormen'.

ONGELIJKE MACHTSVERHOUDINGEN

Wat betreft het onderzoek naar de wijze waarop godsdienst de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen in stand houdt, kan het volgende worden aangetekend.

Lieke Werkman maakt in *Recht doen aan vrouwen in de kerken* een scherpe analyse van de visies die binnen de grote institutionele protestantse kerken opgang maken als recht voor vrouwen, en de mening van vrouwen over die kerken als eenzijdig mannelijk in structuur en in cultuur, waardoor het subject-zijn van vrouwen niet tot haar recht komt.

In *The Politics of Sin* is de Amerikaanse Melanie Morrison uit op een hernieuwde christelijke taal en symboliek waarin lesbische vrouwen zich herkennen kunnen. Lesbische vrouwen schrijven veel over spiritualiteit maar zijn vervreemd van het christendom. Onder welke voorwaarden kunnen lesbische vrouwen zich zowel een lesbische als een christelijke identiteit toe-eigenen? Hoe dragen de ervaringen van lesbische vrouwen bij aan nieuwe betekenissen van zonde?

Lieve Troch vergelijkt in *Verzet is het geheim van de vreugde* feministische theologie van verbondenheid met de bevrijdingstheologische methode op het punt van de mogelijkheid die zij bieden tot transformatie van lijden ten gevolge van geweld, uitbuiting en onzichtbaarheid. Zij kiest voor de bevrijdingstheologische aanpak van Schüssler Fiorenza. Troch, tegenwoordig hoogleraar Vrouwenstudies Theologie aan de theologische universiteit van Sao Paulo in Brazilië, wijst op het belang van het verzet als heilige plaats van Godsontmoeting in Afro-Amerikaanse en Aziatische theologie.

Denise Dijk reconstrueert in *Een beeld van een liturgie* de christelijke liturgische traditie met hulp van M. Procter-Smith zo dat feministische christenvrouwen zich deze kunnen toe-eigenen, dat zij subject kunnen zijn van liturgie en dat haar traditie-in-wording een vanzelfsprekende plaats heeft.

Bij deze invalshoek is te verwachten dat moraaltheologische proefschriften vooral haar plaats vinden. Dat is ook het geval met thema's als recht en onrecht, zonde, transformatie van lijden. Het proefschrift van Dijk had ook meegenomen kunnen worden onder de kopjes 'herformulering van traditie' of onder 'nieuwe bevrijdende vormen'.

GESCHIEDENIS VAN VROUWEN

De joodse talmudicadeskundige Chana Safrai reconstrueerde in *Women and Temple* de geschiedenis van vrouwen in de tweede tempelperiode aan de hand van geschreven bronnen en grafinscripties.

Fokkelien van Dijk-Hemmes geeft in *Sporen van vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel* een duidelijk voorbeeld van een proefschrift waarin het niet alleen gaat om de geschiedenis van vrouwen, maar ook over hoe die ter sprake gebracht kan worden als er geen directe ontegenzeggelijke bronnen van vrouwen zijn. Zij ontwikkelt het concept 'F-teksten'. Auteur, lezer en visie worden daarin verdisconteerd. De vanzelfsprekendheid waarmee de Hebreeuwse bijbel een patriarchaal mannenboek genoemd kan worden, is ondergraven. De hypothese van sporen van vrouwenteksten in de bijbel is een vruchtbare.

Jopie Siebert-Hommes laat in *Laat de dochters leven!* zien dat Exodus 1-2 weloverwogen zo gecomponeerd is dat er een evenwicht is tussen het mannen- en het vrouwenverhaal. De rode draad is het thema dood tegenover leven, waarbij 'zonen', maar vooral ook 'dochters' - en dat is in veel uitleg verdrongen - een belangrijke functie hebben.

Magda Misset-van de Weg laat in *Sara en Thecla* zien dat in het vroege christendom naast en achter het traditionele ideaalbeeld van de ondergeschikte en gehoorzame (huis)vrouw, andere beelden te vinden zijn. Het beeld van vrouwen die zich verzetten tegen sociale, politieke of

kerkelijke structuren is vergeten, maar leefde wel degelijk en heeft tot navolging aangezet.

Grietje Dresen legt in *Onschuldphantasieën* de vinger op de zere plek door te schrijven over offerzin en heilsverlangen bij vrouwen uit het verleden en het heden, in mystiek en feminisme. De werking van onschuldphantasieën wordt geïllustreerd aan de hand van teksten van de middeleeuwse mystica Alijt Bake (1415-1455) en de vooraanstaande woordvoester uit de Duitse vrouwenbeweging Gertrud Bäumer (1873-1954).

Angela Berlis behandelt in *Frauen in Prozess der Kirchwerdung* de rol van vrouwen in de beginfase van de oud-katholieke beweging in Duitsland die ontstond vanuit de oppositie tegen de pauselijke dogma's van Vaticanum I. Hoewel vrouwen ook in deze beweging achtergesteld werden, wisten zij in eigen netwerken de weg voor te bereiden naar volledige participatie van vrouwen.

Dit zijn proefschriften waarin een bijbelse of historische component sterk aanwezig is. Maar daar blijft het niet bij. In al deze proefschriften zit een spanning tussen wat goed is voor vrouwen nu en geschiedenissen van vrouwen. Aan de ene kant worden vrouwen ingeschreven in de geschiedenis, aan de andere kant worden concepten ontwikkeld waarmee dat kan. De proefschriften waarin die wisselwerking het sterkst is zoals bij Van Dijk-Hemmes zouden evenzeer passen in de invalshoek 'nieuwe bevrijdende vormen'.

NIEUWE BEVRIJDENDE VORMEN

Hedwig Meyer-Wilmes probeert in *Rebellion auf der Grenze* het nieuwe vak feministische theologie een plaats te geven in de theologie. De plaats die zij het geeft is op de grens. Feministische theologie moet immers zowel vanuit feministisch als vanuit androcentrisch perspectief kunnen kijken. Doet zij dat niet dan loopt zij het gevaar onbewuste androcentrische denkpatronen over te nemen

Anne-Marie Korte schreef met *Een passie voor transcendentie* een schets van de ontwikkeling van de theologie van Mary Daly. Uitkomst is dat het feminisme van Daly beschouwd kan worden als toespitsing van de vraag naar het subject van gelovig denken. Korte is uit op een feministische bevrijding van de theologie. Dit doet zij door het begrip 'transcendentie' in te zetten voor het zelf denken en scheppen van de tot bewustwording gekomen vrouwen.

Annelies van Heijst wil in *Verlangen naar de val* conceptuele kaders ontwikkelen die over de grenzen van de theologie heen verstaanbaar en relevant zijn. Zij vindt dat er een kloof is tussen het denken van

feministische theologes en postmoderne stromingen. In feministische theologie worden de verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen vrouwen onderling breed uitgemeten, maar is de wijze waarop het subject van zichzelf verschilt onderbelicht. Haar studie probeert een plaatsbepaling te bieden van het subject in hermeneutiek en ethiek. Zij benadrukt het vreemde, het andere, dat vraagtekens zet bij de autonomie van het subject.

In *Canon en keuze* is Jonneke Bekkenkamp uit op een hermeneutische vernieuwing in de theologie. Zij werkt de vraag uit hoe men de relevantie kan beoordelen die teksten kunnen hebben als bron van theologie. Bekkenkamp opteert voor theologie als hermeneutiek van het bestaan. De mogelijkheden die dit biedt voor het lezen als vrouw en als theoloog worden uitgewerkt in vier modellen, die worden beproefd in lezingen van het bijbelse Hooglied en de *Twenty One Love Poems* van Adrienne Rich.

De wijze waarop Maaïke de Haardt in *Dichter bij de dood* over de dood vanuit feministisch perspectief schreef, bracht de dood dichterbij. De tendens is de dood als 'goed' te waarderen. De vraag naar de dood heeft de vraag naar eindigheid, lichamelijke en de maakbaarheid van het bestaan op de agenda gezet. Haar studie geeft aanzetten om eindigheid, dood en God bij elkaar te denken. Het begrip 'incarnatie' speelt daarbij een centrale rol en is een kernbegrip dat zij in feministische theologie nieuw leven wil inblazen.

Centraal in de interdisciplinaire studie van Inez van der Spek staat het verhaal *A Momentary Taste of Being* van de sciencefiction-auteur Tiptree (Alice Sheldon-Bradley, 1916-1987). Zij interpreteert deze tekst in kritische dialoog met uiteenlopende theoretische benaderingen: kosmologie, psychoanalytische en cultuurfilosofische inzichten van Julia Kristeva, vormen van apocalyptische verbeelding. Vanuit deze interpretaties bespreekt zij twee theologische vragen: hoe kunnen wij vorm geven aan vrouwelijke subjectiviteit? En hoe kunnen wij spreken in een postmoderne cultuur? Zij pleit voor het doordenken van negativiteit in de voorstelling van het vrouwelijke en het goddelijke.

Anne-Claire Mulder gaat in *Divine Flesh, Embodied Word* door op het begrip 'incarnatie' opgevat als 'belichaming van God' en als 'belichaamde subjectiviteit' vanuit het perspectief van de seksuele differentie in het spoor van de Franse filosofe Luce Irigaray. Mulder pleit voor een God-spreken en -denken, dat het zijn-in-de-wereld van vrouwen benoemt en verbeeldt.

Dit zijn proefschriften die niet specifiek christelijke thema's naar voren schuiven: feministische theologie, transcendentie, keuze, dood, vrouwelijke subjectiviteit en belichaming van het goddelijke. Van daaruit komen christelijke tradities aan de orde en worden deze tradities ook omgebogen. Zo is deze invalshoek het omgekeerde van de eerste invalshoek

‘herformulering van traditie’ maar daarin ook verwant. Het zijn twee zijdes van de feministische theologie.

DE HORIZON

Het kaleidoscopisch model geeft een eerste invalshoek: de vierdeling die in 1985 gegeven werd voor de toekomst van Vrouwenstudies Theologie levert een indeling. Wat is de horizon waarop Vrouwenstudies Theologie zich zou moeten richten? Met behulp van vrouwenstudies is de theologie opengebroken. Nu wordt het tijd met behulp van de vernieuwde theologie ons te richten op vrouwenstudies en daar expliciet bijdragen aan te leveren.

Marian Papavoine geeft in 1991 in *Proeven* een overzicht van nieuwe ontwikkelingen in het feministisch-theologisch onderzoek.⁵¹ Zij doet dit onder de volgende kopjes: de voorgeschiedenis, de naamgeving, meer dan religie- en ideologiekritiek?, plaatsbepaling binnen de theologie, interdisciplinariteit, contextuele theologie, oecumenische theologie, in de ban van de achterban, stijlen, Nederlandse feministische theologie? Dit zijn de dan spiegelende punten. Het valt Papavoine op dat feministische theologie in Nederland vele buitenlandse vrouwen aantrekt en dat Nederlandse feministische theologen goed op de hoogte zijn van buitenlandse feministische theologie. Kenmerkend voor Nederlandse feministische theologie lijkt Papavoine dan ook dat het een multiculturele theologie genoemd zou kunnen worden. ‘Theologie’ is het centrale woord in de analyse van Papavoine, niet ‘vrouwenstudies’.

Tien jaar later geeft Papavoine wederom, nu samen met Bons-Storm in een kort maar krachtig artikel met de mooie titel: ‘Een woest geduld heeft ons hier gebracht’, een overzicht van de weg die feministische theologie in Nederland is gegaan.⁵² Feministische theologie moet zich op vier fronten rechtvaardigen: naar de wetenschap, naar de vrouw- en geloofsbeweging, naar vrouwenstudies en naar theologie. Vanuit die indeling bespreken zij enkele feministisch-theologische proefschriften, om te eindigen met de constatering dat het onderzoek uitwaaiert naar alle theologische vakken. Ook hier is het centrale woord ‘theologie’ en niet ‘vrouwenstudies’.

⁵¹ M. Papavoine, ‘Feministisch-theologisch onderzoek in Nederland, 1986-1990’, in: Bekkenkamp, e.a. (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, Deel II, 247-266.

⁵² M. Papavoine en R. Bons-Storm, ‘“Een woest geduld heeft ons hier gebracht”. Feministische theologie in Nederland’, in: Dröes e.a. (red.), *Met passie en verbeelding. IWFT Vrouwenennetwerk Theologie 25 jaar. Een terugblik met handreiking naar de toekomst*, Gorichem/Utrecht: Narratio/IWFT Vrouwenennetwerk Theologie 2001, 13-18.

Wat gebeurt er als we focussen niet op theologie maar op feministische theorievorming en van daaruit de eigen bijdrage van Vrouwenstudies Theologie beschrijven. De Noord-Amerikaanse Mary Maynard onderscheidt zeven kenmerken van feministische theorievorming aan het einde van de twintigste eeuw:⁵³

- * het vragen stellen bij wat we kunnen kennen;
- * het decentreren van het subject en deconstructie van het zelf;
- * kritiek op het ontwikkelen van grote theorieën en metaverhalen;
- * een afwending van het positioneren van vrouwen als groep;
- * een afwending van de bewering dat theorieën gegrond moeten zijn in een fundamenteel begrip (core);
- * een afwending van het focussen op onderdrukking alleen in het verstaan van de levens van vrouwen;
- * de wending naar cultuur, weg van het materiële en het sociale, naar symbolisatie, representatie, discourse en tekst.

Hoewel Vrouwenstudies Theologie duidelijk onderdeel is van deze geschetste ontwikkeling in de feministische theorievorming staat ze er ook kritisch tegenover. Ik wil een paar punten aanstippen. Het hoofdthema van Vrouwenstudies Theologie is het handen en voeten geven aan vrouwelijke subjectiviteit en belichaming van het goddelijke. Daardoor wordt in Vrouwenstudies Theologie de postmoderne tendens getemperd om het zelf te decentreren en te presenteren als totaal gefragmenteerd (Korte, Van Heijst, Mulder). Door de systematische theologie, door haar betrokkenheid op geloven, houdt zij een claim op waarheid. Nu wordt dat niet meer opgevat vanuit de universaliteit 'van altijd en overal', maar eerder als een generalisatie van een eigen idee dat al dan niet gedeeld kan worden (Dresen, Korte, De Haardt). Het subject op zoek naar dat waarin het gelooft, is een subject dat zich centreert. Dit sluit geenszins een verruiming uit van het concept vrouw (Van Dijk-Hemmes) door het doorbreken van ethnocentriciteit en het betrekken van andere culturen in Vrouwenstudies Theologie (Troch, Kalsky) en van 'buitenstaanders' (Morrison).

Vrouwenstudies Theologie loopt minder het gevaar alles op te vatten als tekst. Door de praktische theologie, door haar betrokkenheid op een praktijk, blijft ze betrokken op politieke analyse en sociale transformatie in de

⁵³ M. Maynard, 'Beyond the "Big Three". The Development of Feminist Theory into the 1990s', in: D.M. Juschka (ed.), *Feminism in the Study of Religion. A Reader*, London/New York: Continuum 2001, 292-313.

werkelijkheid (Werkman, Troch, Dijk). Zo blijft er aandacht voor materiële processen die culturele praktijken beïnvloeden.

Vrouwenstudies Theologie is theologie die een empirische inslag heeft. De teksten en de geschiedenis worden bestudeerd niet omwille van zichzelf, maar om posities van vrouwen te verhelderen en vrouwen zo inzicht te geven in haar verleden en zo te inspireren om veranderingen in het heden tot stand te brengen. Met het bestuderen van het verleden scheppen vrouwen een traditie voor nu (Van Dijk-Hemmes, Misset-van de Weg, Dresen en Berlis).

De toekomst voor Vrouwenstudies Theologie ligt mijns inziens in het verlengde van de oraties van de hoogleraren De Haardt en Korte, respectievelijk over het goddelijke in het alledaagse en het goddelijke in verwantschapsverbanden.⁵⁴ Beide thema's zijn in mijn ogen uitwerkingen van een theologie als hermeneutiek van het bestaan. Beide thema's zitten op het grensvlak van vrouwenstudies en genderstudies zoals de hoogleraren ook zelf aangegeven. Ze kunnen naar beide kanten worden uitgewerkt. Toch houdt dit een risicofactor in, want naast een Vrouwenstudies Theologie die zich opvat als hermeneutiek van het bestaan en die openstaat voor genderstudies is nodig een Vrouwenstudies Theologie die expliciet de concepten feminisme en 'vrouwen' hanteert als centrale of fundamentele termen. Laten we niet al na tien jaar resultaat Vrouwenstudies Theologie het voor gezien houden en depolitiseren, maar laten we als feministen de krachten blijven bundelen. Het symbolisch universum waarin wij leven is nog zeer mannelijk ingevuld en behoeft vele verbeeldingen van de kant van vrouwen om de werkelijkheid ervan te veranderen. Vrouwen hebben baat bij een lange adem van feministisch-theologische wetenschapsbeoefening, ook als die onder de titel 'genderstudies' haar invulling vindt.

⁵⁴ M.A.C. de Haardt, *'Kom, eet mijn brood...'*. *Exemplarische verkenningen naar het goddelijke in het alledaagse*, Tilburg: uitgegeven in eigen beheer 1999; A.J.A.C.M. Korte, *Gods geslacht. Gender en verwantschap in vrouwenstudies theologie* (Utrechtse Theologische Reeks 42), Utrecht: Faculteit Godgeleerdheid 2000.